

Historia vid Sandaredsån

Den 28 september 2024 hade jag förmånen att träffa Gösta Nyman och hans dotter Anna-Lena vid en promenad på motionsslingan runt Sandaredsån. Gösta är 94 år och bodde som barn vid Kvarnstigen i Sandared nära Sandaredsån på 1940-talet. Han var mycket ute i naturen, särskilt vid Sandaredsån där han bland annat fiskade öring och gädda. Kvarndammen var vid denna tid, fram till 1950- och 60-talet öppen med våtmarksvegetation där gädda lekte. Gösta, tillsammans med andra barn, brukade bada här. De hoppade från ett av de stora stenblocken vid ån ner i vattnet och gyttjan. I dammen fanns också gott om äling (elritsa). Mört gick upp i stor mängd i ån och lekte ända uppe vid Aplagården. (Jag själv, som också är uppvuxen i Sandared, har sett gott om mört på 1970/80-talet leka i ån strax uppströms Boråsvägen.) Öring fanns i stor mängd. De större öringarna som Gösta fångade låg på ett halvt kilogram. Av en annan person fångades även en öring på runt ett kilogram. Äling, som det fanns rikligt med, fångades av andra för bete när man fiskade abborre i sjön. Man fick då även en del öringungar. I ån fanns däremot inte någon abborre och inte heller sutare som det fanns gott om, även stora, i Tänge tjärn högst upp i systemet. Hundratals flodpärlmusslor fanns längs en 50 meter lång sträcka i grusigt material strax uppströms dammen men nedströms det område där klasserna varit och undersökt. Dessutom fanns det en stor mängd tätt sittande musslor samt rikligt med öring i biflödet från Kerstintjärn. Utter ska tidigare ha funnits i ån, men Gösta såg ingen som barn. Vattnet var helt klart och gick bra att dricka. Ån torkade aldrig ut och det var generellt jämnare vattentillgång i ån under sommaren än det är nuförtiden.

Miljön vid ån var på 1940-talet öppen, och det saknades helt träd längs ån och dess omgivningar fram till 1950-talet, kanske även fram på 1960-talet. I de blockiga och branta ravinslutningarna ner mot Sandaredsån växte dock skog, främst gran. Det fanns inte heller några lövträd i de omgivande skogarna, bara gran och lite tall. Löv, döda träd och alla grenar användes som vedbrand (brännved) och försvann på så sätt längs ån och i skogen. Dessutom gick kreaturen tidigare och betade i skogen som också betade bort löv medan gran klarade sig.

Fram till att järnvägen kom på 1890-talet bestod Sandared endast av gårdarna eller byarna Rydet (Sandryd) och Sandared som låg på var sida av Sandaredsån i höjd med där Boråsvägen går idag (Bild 5). Sandared låg på västra sidan och över ån gick här en bro till Rydet ungefär på samma ställe där dagens bro går. Uppströms i ån fanns däremot inga broar på 1940-talet som det gör idag. Idag finns endast ett gammalt hus kvar från Sandareds by (Boråsvägen 6A). Från Rydet finns inga hus kvar.

Sandared tillhörde socknen Sandhult och var en avkrok i förhållande till kyrkan som låg i Sandhult. Större byar och gårdar låg närmare kyrkan runt Backabo och vid Sandhult. När järnvägen kom ändrades Sandareds position och byns utseende markant genom att det började byggas affärer och annat runt stationen. Sandared fick en egen kyrka först 1960.

Uppströms gårdarna Sandared och Rydet ligger idag rester av en stor rasad dammkonstruktion. I rännan på den västra sidan av ån finns plats för ett stort vattenhjul. Dammen är byggd av mycket stora stenblock och det är svårt att förstå hur man fick dem på plats. Det måste ha varit ett stort arbete att bygga dammen. Bland blocken som ligger i branten väster om dammen ses hål av spräckkilar som förr användes för att spräcka stora stenblock. Troligen har sten till dammen tagits från den närmaste omgivningen. Dammen var rasad redan på 1940-talet. Från generalstabskartan från 1891 finns en såg markerad på platsen (Bild 4). Även på häradsekonomska kartan ritad 1890-97 ser det ut att finnas en damm markerad (Bild 5). Dammen sträckte sig uppskattningsvis 190 meter uppströms dammbyggnaden. Längs dammens kanter i den övre delen ligger låga stenmurar eller stensträngar. Kanske har detta varit någon form av skydd eller avgränsning av dammen. I många vattendrag i trakterna flottades timmer vid höglöden till sågverken. Man gjorde då flottledsrensningar i vattendragen genom att röja bort stenblock i ån och lägga dem längs kanterna. Det syns dock inga tecken på att det gjorts längs sträckan i Sandaredsån. En teori som kom upp var att det sandiga bottenmaterialet gjorde att dammen inte fungerade utan att den läckte ut vattnet genom botten och därför övergavs dammen.

I området en bit uppströms låg på var sida av ån två torp på 1800-talet, Rydal och Ålkilen (Bild 5). Dessa ägdes av byar eller de större gårdarna. De som hade kontrakt med gårdarna och bodde på torpen fick göra dagsverken på gårdarna, förutom att de skulle sköta sin eget torps odling och slätter. Senare i början på 1900-talet friköptes många av torpen av de som brukade dem. Rydal låg öster om ån och tillhörde gården Rydet (Sandryd). Torpet var bebott mellan 1859 och 1898. Det finns inte på kartan från 1832 (Bild 3) men på kartan från 1890-95 (Bild 5). Vägen från Rydet gick först på höjderna öster om ån och anslöt sedan till dagens motionsslinga ner till tegarna och ängarna. Längst i norr ses en tydlig stensatt väg i den östra kanten av den öppna marken innan den når fram till torpet Rydal. Här finns idag grunden kvar till det som var ladugården. Vissa block i grunden är väldigt stora och måste ha varit svåra att få på plats. Huset har legat 20 meter söder om ladugården men inga spår finns idag kvar. Vid ån ser det ut att finnas någon mur med okänt ursprung. 200 meter söderut finns en husgrund av ytterligare ett hus som ligger öster om den öppna marken. Detta är en stuga av senare datum och inget som tillhörde torpet.

De öppna ytorna söder om torpet där man hade åkrar och ängar har röjts på sten och block. Dessa finns upplagda i kanten mot skogen. Sten har även lagts i en sträng vid kanten av ån som skydd mot åns översvämningar. En viss rensning av block verkar ha gjorts i ån för att vattnet skulle rinna undan snabbare. Diken har grävts, tydligast längst i söder, för att avleda vatten från åkermarken. I vägen som idag finns i slutningen ner mot torpet tränger mycket grundvatten fram. Det samlas även i ett blött stråk nere i gräsyterna. På de öppna gräsyterna hittas idag ängsväxter som ängsskallra, ängsvädd, liten blåkllocka, blodrot och grönvit nattviol som troligen växte i stor mängd på markerna tidigare när markerna slogs med lie. På kartor ser det ut som om det var som mest uppodlat i området vid ån i slutet av 1800-talet och första halvan av 1900-talet (Bild 5).

Väster om ån låg det andra torpet Ålkilen från 1828 och som var bebott till 1906 då huset flyttades. Här syns idag en kallmurad källare. Detta torp tillhörde gården Torp som ligger mot nordväst (Bild 5). Runt resterna av torpet finns fortfarande öppna marker som varit åkrar och ängar. Vid ån syns murar av stor sten vilket troligen har lagts upp som skydd vid höga flöden. Vägen från torpet går mot nordväst upp i slutningen där den ansluter till den gamla kyrkvägen som gick från byn Sandared till kyrkan i Sandhult. Rydet och Sandared tillhörde socknen Sandhult dit gårdsfolk, torpare, drängar och pigor om söndagarna vandrade eller åkte häst och vagn för att komma till gudstjänsterna, en sträcka på 7 km. Söndag var den enda dagen som var ledig, fast drängar och pigor kunde ändå vara tvungna att sköta sysslor som att mjölka, ta hand om djur och kök. Ån användes för tvätt vid de olika torpen och där folk bodde. På en större sten på den västra sidan av ån strax nedströms bron vid kvarndammen sköljde man exempelvis tvätt.

Skolan låg i Nordtorp dit barnen fick gå varannan dag, tre dagar i veckan. De andra dagarna fick de hjälpa till och arbeta hemma. Från Sandared var avståndet runt 2,6 km vilket skulle vandra även under vintern. Den äldsta skolan finns kvar i form av ett rött trähus. En nyare skola byggdes 1908 och är en vit träbyggnad.

När man vid 1950-talet i stället för utedass började med wc och trekammarbrunnar där vattnet sedan släpptes ut i ån försvann fisken enligt Gösta. I och med att järnvägen kom började industrier byggas i Sandared i slutet av 1800-talet och under 1900-talet. Det började användas kemiska produkter och oljor i industrierna. En soptipp anlades vid Backabo där industriavfall tippades främst under 1950-1970-talen. Lakvatten från tippen har runnit ut mot Sandaredsån. Tippen är nu täckt men misstankar finns att läckaget fortfarande pågår. Under 1960- och 1970-talen drabbades området av försurat regn som främst kom från kol och olja som eldades i exempelvis England, Tyskland och Polen. Vattendragen blev försurade och fisk och musslor dog. Man började kalka under 1970-talet för att motverka försurningen. En kalkdoserare har funnits uppströms i ån men den togs ur bruk för 10 år sedan. Ett annat problem har varit en minkfarm där det rymt minkar som etablerat sig längs ån. Dessa nya rovdjur har ätit mycket fisk och fåglar. Öppna marker längs ån har vuxit igen med skog. Enligt Gösta har lövträdens upptag av vatten gjort att mängden vatten som tillförs ån under sommaren har minskat och flödet sommartid har därför blivit lägre. Dikningar av mossar och våtmarker har överallt varit stor särskilt från slutet av 1800-talet och första halvan av 1900-talet. Skogsdikning i stor skala tog fart något senare och fram till 1993 då nya regler infördes. Även mängden vägar och skogsbilvägar med tillhörande diken har ökat. Detta kan vara en orsak till snabbare avrinning och lägre flöden under sommaren. Därtill kommer global uppvärmning vilket ger längre perioder av torka tillsammans med

längre växtsäsong där vegetationen tar upp vatten under en längre tid under året. Gösta berättar om att det skedde kommersiell brytning av torv på Tänge mosse från 1901–1950. Torven fraktades till stationen och vidare till Göteborg som bränntorv. Längs grusvägen till Pålsbo kan man se de stora vattenfyllda torvgravarna som är rester från verksamheten. Frågan man ställer sig är hur de lyckades få bort vattnet för att kunna bryta torven.

Efter mötet insåg jag hur mycket miljön och naturen har förändrats sedan 1940-talet. Det finns inte många som kan berätta om hur naturen och landskapet såg ut, vilka arter som fanns och hur mycket det fanns av olika djur och växter. När dessa personer försvinner har vi glömt hur det en gång var. Det är lätt att tro att det alltid sett ut som det gjort den senaste tiden. Vi behöver prata med de äldre personer som minns och kan berätta och skriva ner deras berättelser.

Peter Nolbrant 2024-11-07

Historia om torpet Rydal från boken Torpen i Sandhult, Sandhults hembygdsförening, 2005.

I historien om torpet Rydal berättas om Lars Gabrielsson och Anna Johansdotter som hade fyra söner Anders, Johannes, Nils Petter och Per Gustav. Per Gustaf Larsson (*1839 i Torp) var den yngste av Lars Gabrielssons barn. Han bodde en tid hos sin mor och styvfar på Måkullen i Torp innan han 1857 flyttade till Rydet som dräng. Han gifte sig med Anna Katrina Håkansdotter (*1832 i Torpa socken, †1885 i Borås) och fick två barn. År 1868 flyttade familjen och blev arrendator på Sandareds Soldattorp.

Nils Petter Larsson (*1832 i Torp) hade varit dräng på Rydet några år innan han 1859 bosatte sig på torpet Rydal under Rydet. På torpet bodde också brodern Anders (*1830, †1865). Nils Peter Larsson gifte sig 1868 med Mathilda Gustafsdotter (*1843 i Hulebo, †1920). De fick åtta barn som alla nådde vuxen ålder. En av sönerna David (*1872, (1948) hade en son Nils som blev far till tennisstjärnan Sven Davidsson i Borås.

Ur Davids dagbok

Nils var vid ån i början av maj för att leda bort vatten från husen. Sedan tog han med sig sonen David och gick till fots för att arbeta i Fåglavik. Väl där drabbades han av lunginflammation och dog. Sonen David fick gå hem med dödsbudet. Nils blev begravd i Södra Björke. Det fanns inga pengar att frakta hem far. I Södra Björkes dödbok står att muraren Nils Peter Larsson avlidit den 16 maj 1887 i Hudene. Dödsorsak: Lunginflammation.

Kommentar: Fåglavik ligger nära Herrljunga och avståndet är 5,6 mil. Att gå beräknas ta 18 timmar alltså minst två heldagar.

Nedanstående kartor kan hämtas på: <https://minkarta.lantmateriet.se>

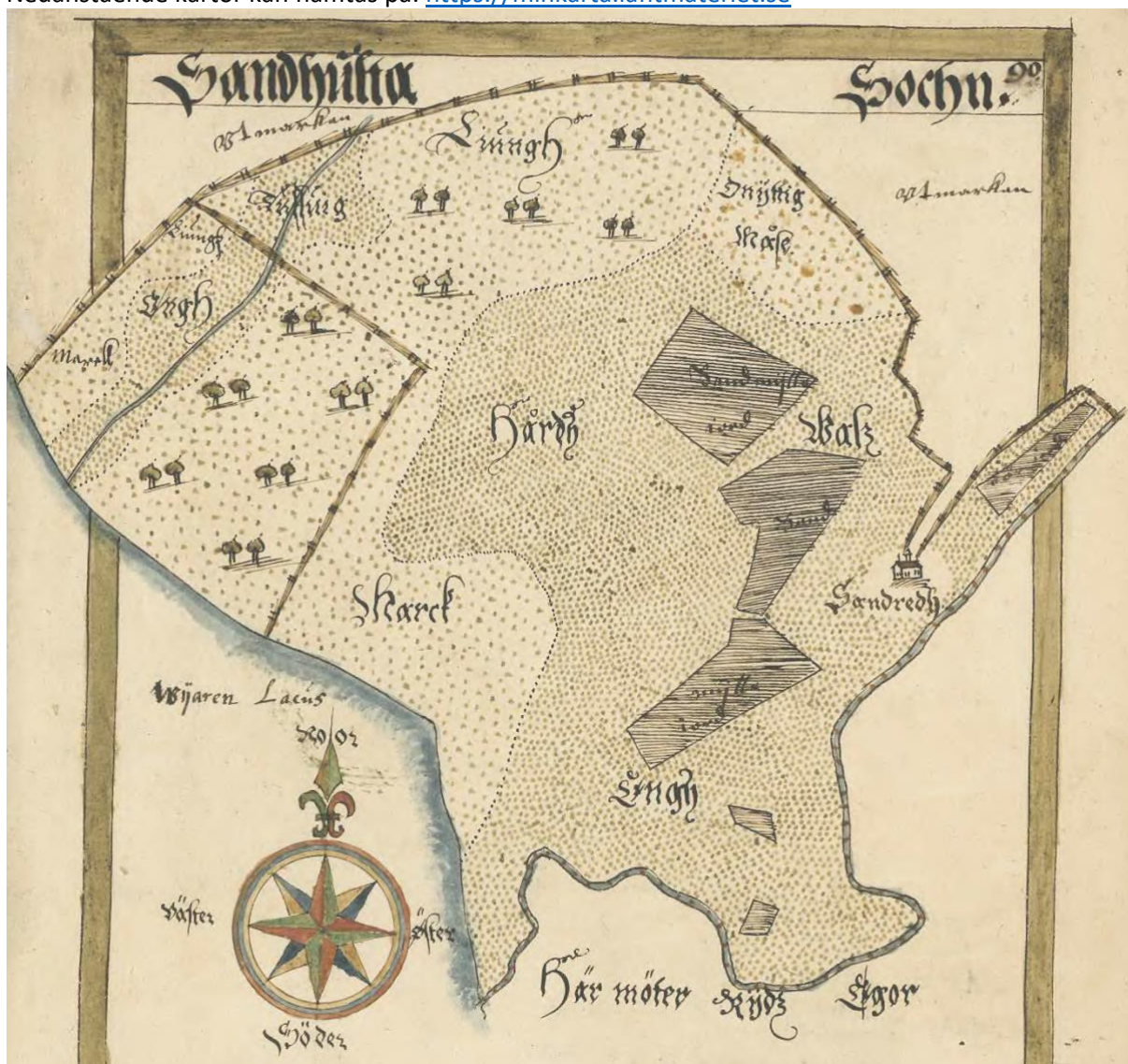


Bild 1. Geometrisk avmätning 1646. Sandareds inägor.



Bild 2. Laga skifte 1852. Sandareds inägor.

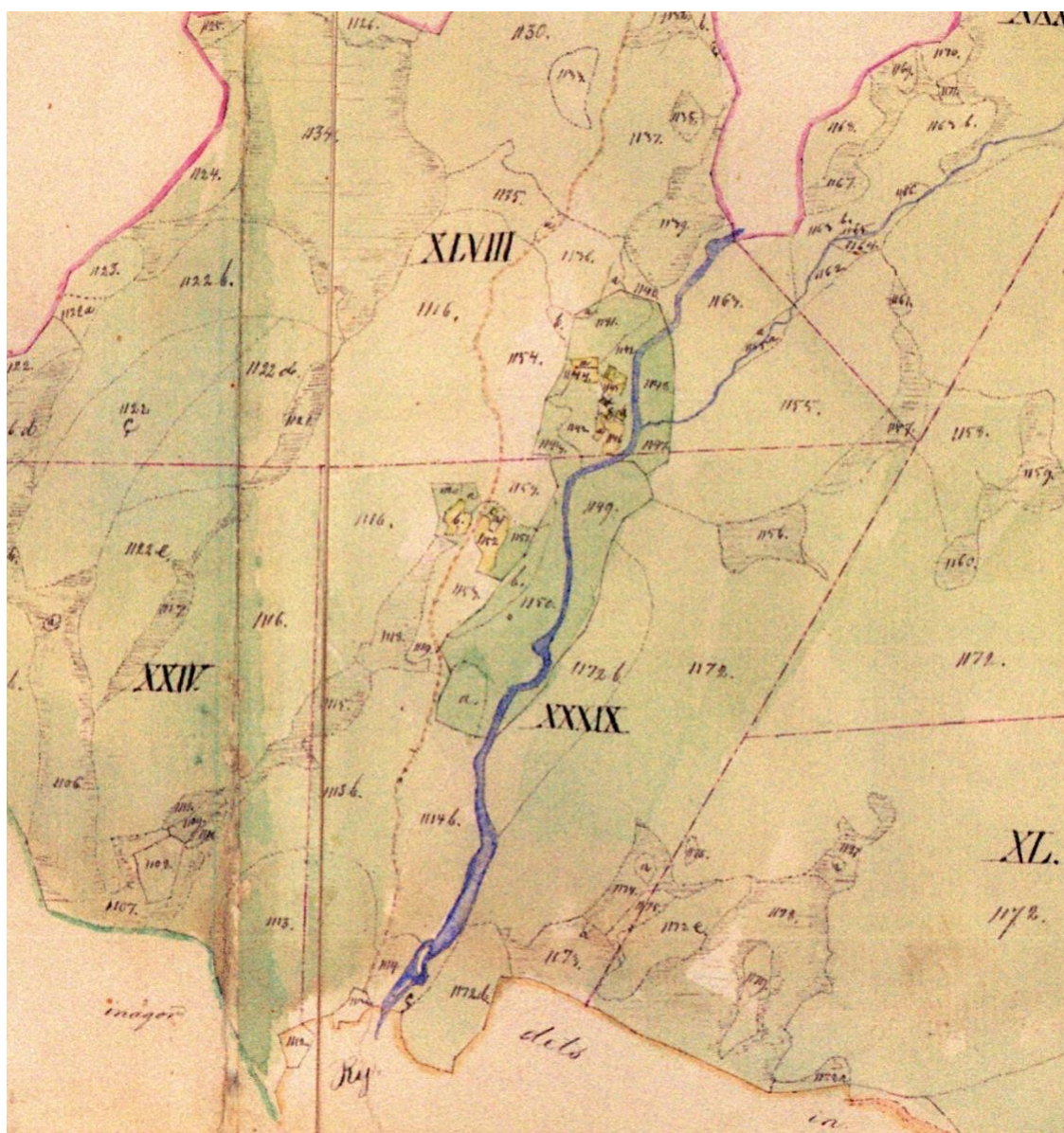


Bild 3. Laga skifte 1832 över den södra delen av allmanningen Veden. Torpet Åkilen syns mitt i bilden.

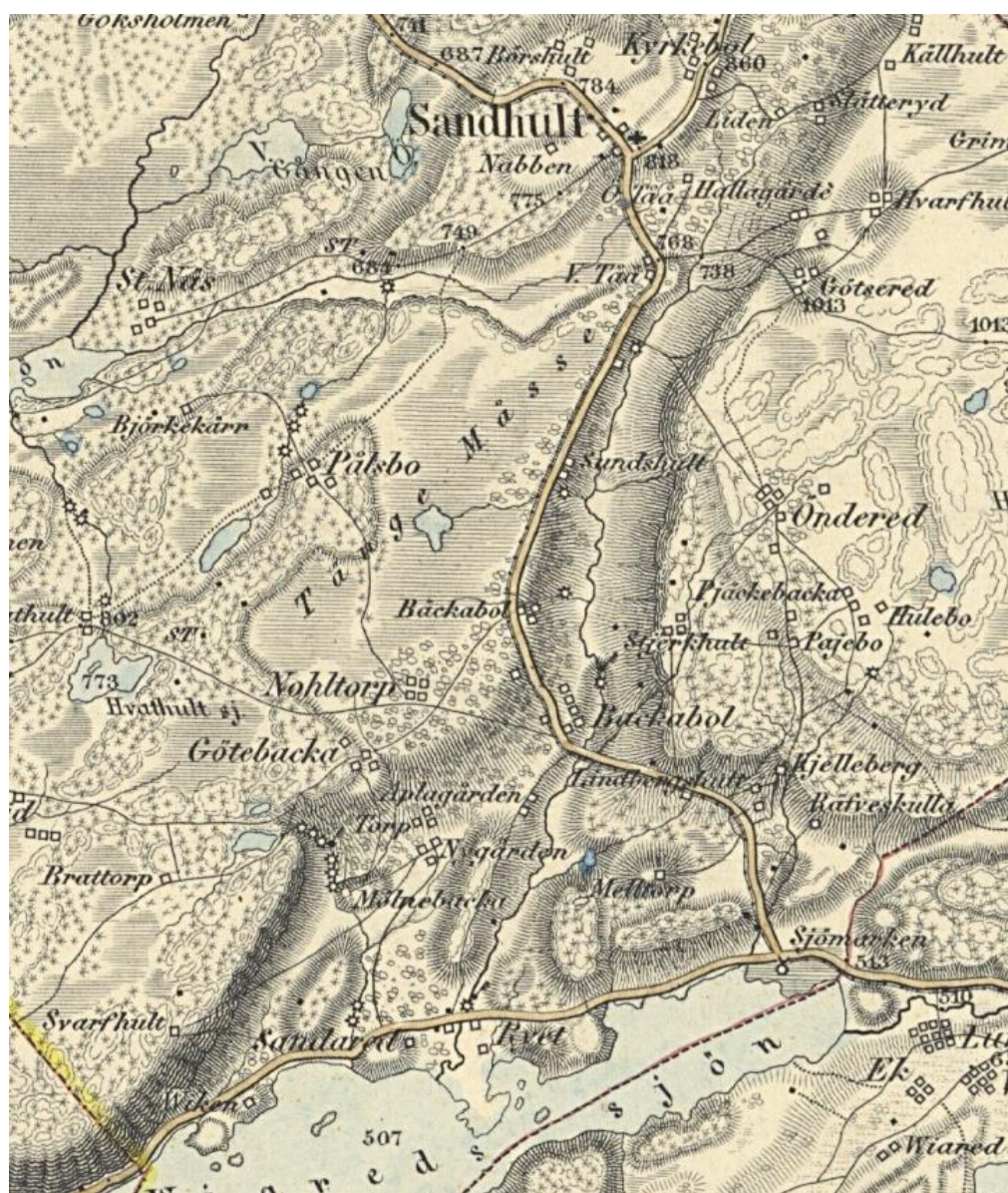


Bild 4. Generalstabskartan 1891

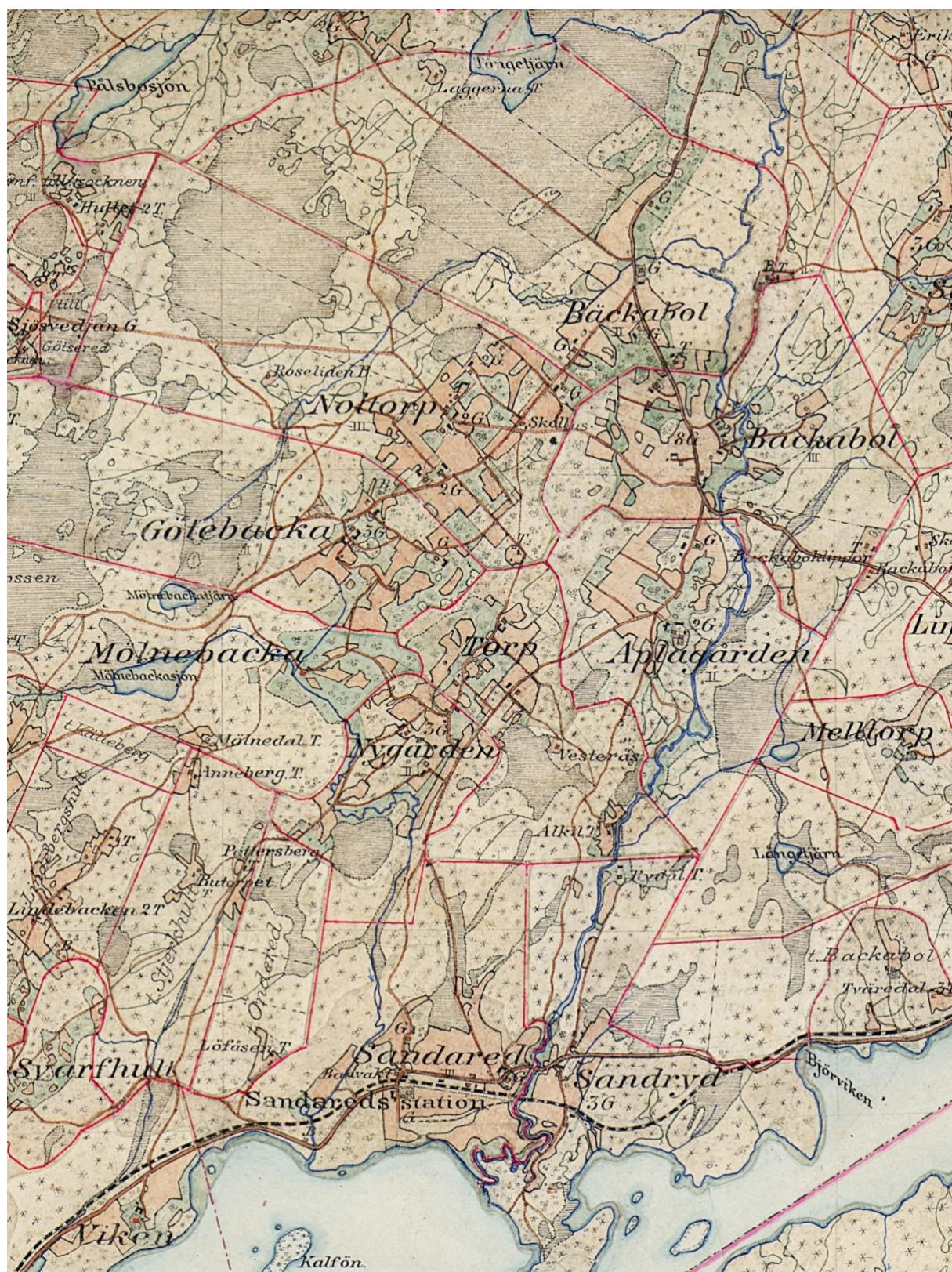


Bild 5. Häradsekonomska karta från 1890-97.

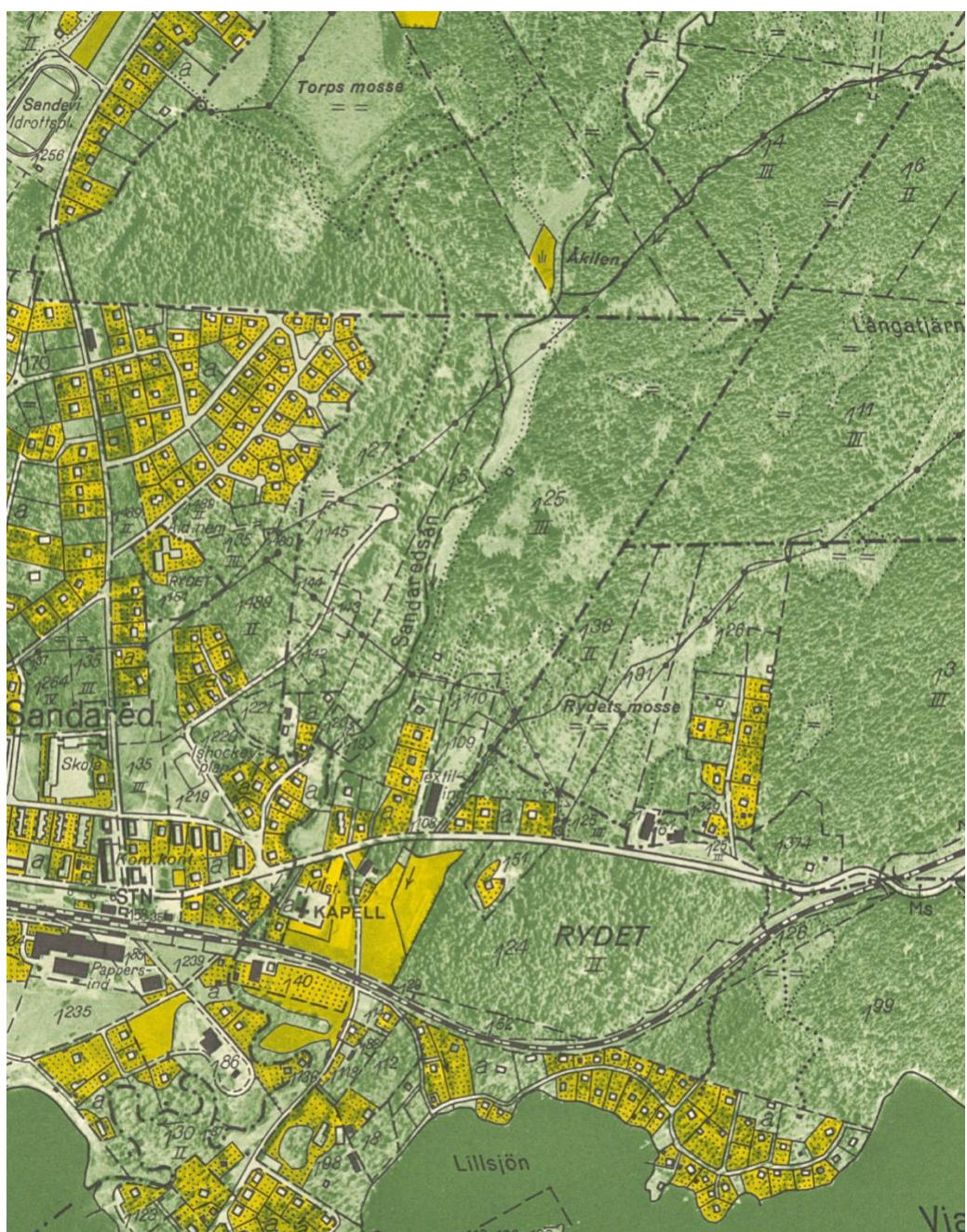


Bild 6. Ekonomiska kartan 1963.